

О. Б. Бубенок

Київ

Алани-аси Дніпровсько-Донського межиріччя на військовій службі в хозар

До найменш розроблених питань ранньосередньовічної історії Північного Причорномор'я відносяться ті, що пов'язані з військовою історією, організацією війська іраномовного етносу Східної Європи — аланами-асами. Не з'ясовано ще й досі, яке місце посідали представники цього народу в структурі військ Хозарського каганату. У зв'язку з цим до кінця не зрозумілі причини, відповідно до яких хозари залучали до свого війська аланів, які проживали як у степах, так і в лісостеповій смузі. Розв'язання цих питань дозволить з'ясувати загальні принципи організації збройних сил Хозарського каганату, а також окреслити найтиповіші риси війська ранньосередньовічних аланів, його структуру, озброєння тощо.

Як відомо, наприкінці VII ст. після розгрому Великої Болгарії пануючим тюркомовним етносом у Північному Причорномор'ї стали хозари. Проте лише в першій половині VIII ст. вони остаточно утвердилися на території Східної України, свідченням чого стало поширення там пам'яток салтівської археологічної культури. У VIII—X ст. територія Хозарського каганату, крім земель Дніпровсько-Донського межиріччя, також охоплювала Північний Кавказ, Нижнє та Середнє Поволжя, значну частину Кримського півострова, володіння таких слов'янських племінних союзів, як поляни, сіверяни, радимичі, в'ятичі. Звісно, що без наявності міцного босздатного війська хозари не змогли б утримати владу на такій величезній території.

Про хозарське військо арабомовний автор першої половини X ст. Ібн Русте повідомляє: «Цар їхній, Іша, поклав на заможних і багатих обов'язок поставляти вершників, скільки можуть вони за кількістю майна свого і по успішності промислів своїх... Іша цей сам розпоряджається отримуваними податками і в походи свої ходить зі своїми військами. Воїни його красиві собою. Війська ці виступають куди б то не було в повному озброєнні, із прапорами та списами, одягнуті в міцну броню. Кінське царське військо складається із 10 000 вершників, як зобов'язаних постійною службою, які знаходяться на утриманні царя, так і виставлених (як сказано) людьми багатими у вигляді повинності» [Хвольсон 1869, 18]. Щодо перших ал-Масуді, арабомовний автор першої половини X ст., зазначив, що «серед царів Сходу немає жодного, крім царя хозар, у якого б військо знаходилось на утриманні» [Заходер 1962, 130].

До цих найманців ал-Масуді відніс мусульман *ал-арсія*, які були вихідцями із суміжних з Хорезмом територій. За словами ал-Масуді: «Вони доблесні та хоробрі і служать головною опорою царя в його війнах. Вони залишились у його володіннях на певних умовах, одна із яких — вони будуть відкрито сповідати

свою віру, матимуть мечеті та заклик до молитви; посада царського вазира буде зберігатися за ними, як і нині, коли вазиром є один із них, Ахмад б. Куїа (або Куба); коли в царя буде війна з мусульманами, вони стоятимуть у його війську окремо і не будуть битися, але воюватимуть разом із царем проти інших ворогів — невірних. Зараз близько 7 000 із них озброєні луками, одягнуті в панцирі, шоломи та кольчуги, сідають на коней разом із царем. Серед них є воїни зі списами, озброєні, як звичайно у мусульман» [Минорский 1963, 193–194]. Отже, перед нами важко озброєна кавалерія, саме така, що існувала в сармато-аланів догунських часів.

Про гвардію хозарського царя, яка складалась із *ал-арсіїв* (*ларисіїв*), ал-Масуді згадує в інших уривках своїх творів. Значення цих воїнів-професіоналів для історії Хозарського каганату було настільки значним, що академік О. Прицак навіть відвів їм провідну роль у заснуванні міста Києва: «Київ, розташований на Дніпрі, був заснований як місто (точніше, як припускали, серія містечок) не раніше першої половини IX ст. Цей факт засвідчений археологічними розкопками. До того часу по Дніпру проходив хозарський кордон, і, можливо, Київ був спочатку хозарським гарнізонним містом. Постійна хозарська армія (*al'arsiya*), що захищала західний та північний кордони, буда укомплектована мусульманами східноіранського походження. Можна очікувати, таким чином, що цей елемент відіграв вирішальну роль у перетворенні прикордонного поселення в торгове місто» [Голб, Прицак 1997, 66]. Підставою для такого припущення стала запропонована О. Прицаком етимологія назви міста — *Kiyaba*, яка зустрічається в середньовічних арабських текстах. О. Прицак бачить у першій частині цього топоніма ім'я хозарського вазира хорезмійського походження (тобто представника ал-арсіїв) — *Kiya*, а в другій частині — східноіранський суфікс прикметників *-aba*. Остаточний висновок О. Прицака: «Хорезмієць *Kiya*, міністр збройних сил Хозарії, який став прототипом Кия літописів, і був засновником (або будівником) Київської фортеці. Таким чином, назва Києва в його найдавнішій неслов'янській формі, з точки зору лінгвістики, відображає його хорезмійське (східноіранське) походження» [Голб, Прицак 1997, 75–77]. Необхідно зазначити, що академік П. П. Толочко категорично не згоден із гіпотезою О. Прицака [Толочко 1999, 34–54].

Серед сучасних дослідників набула поширення думка, що ал-арсії мусульманських авторів X ст. знаходились у генетичному зв'язку з іраномовним сарматським племенем *арси*, яке досить тривалий час зберігалось у Середній Азії і було відоме під назвою *arsi* [Артамонов 1962, 407; Добродомов 1989, 17–18]. М. І. Артамонов висунув припущення, згідно з яким «якась частина цього стародавнього народу, мабуть, проживаюча в Туркменії, після арабських завоювань та прийняття ісламу через певні причини переселилась у Хозарію і поступила на службу до хозарського царя» [Артамонов 1962, 407].

Деякі дослідники вважають, що саме ватажок ал-арсіїв брав участь у поході хозар у 763–764 рр. проти мусульманського правителя Вірменії Йазіда і був відомим у ат-Табарі (IX–X ст.) як *Ас-тархан*, у Йакубі (IX ст.) — як *Рас-тархан*, а також у вірменського історика Гевонда — як *Раж-тархан* [Кримський, т. II, 196–201]. Проте М. І. Артамонов, і не без підстав, висунув сумніви проти такого ототожнення, бо для цього є причини: «Таке вирішення питання виглядало б досить непереконливим, якби ларсії не були мусульманами, виговоривши собі на службі в хозар право не воювати з єдиновірцями-мусульманами. Тому маловірогідна є участь ватажка цієї гвардії у війні з арабами в Закавказзі. Звідси виходить,

що аси, на чолі яких був Астархан, були не ларсії, до того ж у VIII ст. зовсім не відомі, а являли собою тих асіїв-асів-ясів, які згадуються в листі константинопольського єврея (Кембриджський анонім) і які, судячи з даних руського літопису, проживали на Дінці» [Артамонов 1962, 246].

Дійсно, в Кембриджському документі йдеться про події кінця IX — початку X ст., відповідно до яких хозари воювали з коаліцією народів та держав, до якої входила і країна Асін [Коковцов 1932, 116, 123]. Проте О. Прицак вважає, що в даному уривку згадуються буртаси Середньої Волги [Голб, Прицак 1997, 160, 264]. С. О. Плетньова вбачає в них аланів-асів Північного Кавказу [Плетнева 1963], а П. К. Коковцов припускає, що мова може йти про тюркомовних узів-гузів [Коковцов 1932, 116, 123].

Нині багато дослідників історії Хозарського каганату підтримують висунуту Г. Є. Афанасьєвим гіпотезу, згідно з якою алани-аси лісостепового Подоння були відомі в мусульманських джерелах як буртаси [Афанасьєв 1984]. Нами була також висунута гіпотеза, що етнонім *буртас* міг також поширюватись на аланське населення степів Східної Європи та Середньої Волги [Бубенок 1997, 67–78, 125–132, 141–154]. З огляду на це, для нас великий інтерес становить інформація мусульманських авторів про буртасів.

У своєму листі хозарський цар Йосип перелічує підвладні йому народи, серед яких згадує народ *бурт-с*. Йосип далі зазначає: «Усі вони мені служать і платять мені данину» [Коковцов 1932, 98–102]. Дані мусульманських авторів про буртасів, зібрані і систематизовані Б. М. Заходером, доповнюють відомості Йосипа і дозволяють бачити в буртасах той народ, володарі котрого, за словами Ібн Русте, виставляють воїнів «у вигляді повинності» [Хвольсон 1869, 18]. Серед загального зведення інформації мусульманських авторів про буртасів для нас великий інтерес являють собою такі дані:

- буртаси постійно воюють з булгарами та печенігами;
- вони виставляють десять тисяч вершників;
- буртаси — стійкі й безстрашні; вони досконалі обличчям і зовнішнім виглядом;
- зброя буртасів — два кинджали (дротики), сокира, лук, у них немає панциря та кольчуги;
- конем у них володіє не кожний, а лише той, хто має певне майно [Заходер 1962, 27–28; Хвольсон 1869, 19–21].

Таким чином, є підстави припустити, що князь буртасів був васалом хозарського кагана і на випадок війни мав виставити велику дружину воїнів, яка мусила б складатися з легкої кавалерії та піхоти.

Якщо вважати буртасів за аланів, то для нас великий інтерес становлять дослідження, проведені в лісостеповому Подонні, де з початку VIII ст. перебували аланські переселенці з Північного Кавказу. В останні десятиліття серед дослідників набула поширення висунута О. В. Гадло гіпотеза, згідно з якою на початку VIII ст. уряд Хозарського каганату насильно переселив своїх підданих-аланів Північного Кавказу до верхньої течії Сіверського Дінця, Осколу та середньої течії Дону. Завдяки цьому було вирішено два завдання: по-перше, були укріплені північно-західні межі хозарських володінь, звідки хозари згодом пішли на завоювання слов'янських земель; по-друге, було послаблене аланське об'єднання в Передкавказзі, наявність котрого поблизу домену Хозарського каганату мусила викликати занепокоєння в правителів цієї держави [Гадло 1984, 26]. З огляду на це

С.О. Плетньова зазначила: «Це населення відіграло в каганаті роль своєрідного «козацтва». Як і козаки, вони не були регулярними прикордонними військами, зобов'язаними оберігати землі каганату від вторгнень. Навряд чи існувало тоді чітке розуміння кордонів держави, особливо в степових просторах та в напівкошового володаря. У певній мірі це населення, безсумнівно, оберігало якісь уявні кордони, оскільки, природно, захищало свої особисті володіння від усіляких навал. Проте основною його функцією була не охорона кордонів, а проведення в життя наступальної політики каганату на західних та північно-західних сусідів [Плетнева 1989, 282].

Аналогічної думки дотримується Г. Є. Афанасьєв, який вважає, що алани верхів'їв Сіверського Дінця, Осколу та середнього Дону будували свої фортеці, захищаючись від слов'ян, небезпека з боку яких увесь час збільшувалася [Афанасьєв 1993, 4—12]. З огляду на це С.О. Плетньова зауважує: «Безперечно, особливий інтерес викликають при першому знайомстві городища: грандіозні руїни білокам'яних замків, розташовані на високих прибережних крейдових мисах. Зараз відомо 10 таких городищ, причому сім із них зосереджено у верхів'ях Сіверського Дінця. Басейн верхів'їв цієї річки можна назвати землею білокам'яних замків. Фортеці розташовані там на відстані 10—20 км одна від одної і створюють фактично цілісну лінію міцних укріплень. Упритул до цієї лінії з півночі та заходу підходили городища і поселення слов'ян (роменців, борщевців)» [Плетнева 1989, 7]. Г. Є. Афанасьєв у цьому районі нарахував 20 городищ салтівської культури [Афанасьєв 1987, 89]. За запропонованою Г. Є. Афанасьєвим класифікацією, ці городища можна поділити на 4 типи, відповідно до того, що використовувалось як фортифікаційні укріплення. Особливий інтерес становлять городища 4-го типу, «не маючи генетичних зв'язків з городищами трьох типів ні в архітектурному вирішенні організації оборони, ні в конструктивних особливостях стін (панцирна кладка із кам'яних блоків або цегли, дерев'яні нівеліруючі конструкції, тощо)». До цих споруд і відноситься городище у Верхньому Салтові на території Харківської області. Г. Є. Афанасьєв вважає, що найбільш близькі паралелі «дозволяють говорити про візантійські витoki архітектури цих фортець» [Афанасьєв 1987, 89—132]. За спостереженнями дослідника, городища 1—3-го типів не застосовувались «для влаштування постійних жител», а для городищ 4-го типу була характерна тенденція для «використання площ фортець для забудови» [Афанасьєв 1987, 137—138]. Г. Є. Афанасьєв відзначає, що на захід від Верхньосалтівського городища, яке він відносить до городищ 4-го типу, знаходилась область пам'ятників роменської культури. Саме це дозволило досліднику зробити висновок: «Таке розміщення городищ 4-го типу виключно в прикордонних зі слов'янськими землями районах салтівської території дозволяє бачити в їх створенні цілеспрямовані державні заходи з укріплення найвідповідальніших рубежів оборони» [Афанасьєв 1987, 140].

В. О. Іванов, на відміну від більшості дослідників, вважав, що салтівські городища в басейні Сіверського Дінця були збудовані не для захисту проти наскоків слов'ян, а як система оборони проти печенізької загрози, яка на початку X ст. стала реальною. За спостереженнями дослідника: «Кургани Лівобережної і Правобережної України дозволяють досить чітко окреслити кордони Європейської Печенігії X ст.: зі сходу — це Сіверський Донець, вздовж правого берега якого тягнеться масив городищ салтово-маяцької культури, що складають західну лінію оборони Хозарського каганату (Верхній Салтів, Мохнач, Суха Гомільша, Богородичне, Сидоровське, Маяки, Каменсько-Шахтинське)» [Іванов 1995—1996, 89].

Військова справа аланів лісостепового Подоння, їхнє озброєння, структура та соціальний склад війська майже з моменту відкриття Верхньосалтівського катакомбного могильника були завжди в центрі уваги дослідників. Розробкою цих питань займалися В. А. Бабенко [Бабенко 1910, 12, 26], В. В. Аренд [Arendt 1934, 48–68], А. А. Захаров [Zakharov 1934, 6–47], М. Я. Мерперт [Мерперт 1955, 143–151], Б. А. Шрамко [Шрамко 1962, 282–283] та С. О. Плетньова [Плетнева 1967, 158, 162–170; 1989, 273–282]. Проте найбільш детально розглянув цю проблему у своїй статті А. В. Криганов. Це було пов'язано з тим, що за останні десятиліття колекція аланського озброєння значно збільшилася — при написанні статті було використано понад 280 поховальних комплексів зі зброєю [Криганов 1993, 52–62]. Підсумовуючи свої спостереження щодо видів озброєння аланів лісостепового Подоння, А. В. Криганов дійшов висновку: «У цілому за своїм складом комплекс бойових засобів аланів Подоння характерний для легко озброєного війська. Найважливішими видами військового спорядження були бойові сокири, луки зі стрілами, шаблі, а також кінська зброя. Як видно, саме з аланським етносом можна пов'язувати появу й поширення в Східній Європі сокир-чеканів та обушків. Вельми показове те, що в арсеналі озброєння аланів переважали засоби ведення ближнього бою» [Криганов 1993, 58].

Щодо інтерпретації видової структури війська аланів лісостепового Подоння існують кілька підходів. На думку В. А. Бабенка, салтівське військо складалося з озброєної сокирами й кинджалами піхоти та кавалерії, озброєної шаблями й списами [Бабенко 1914, 443]. Аналогічних поглядів дотримується також А. В. Криганов, який зазначає: «...у своїй масі аланське військо складалося з озброєної сокирами піхоти. Кавалерія була відносно нечисленною, хоча, мабуть, найбоєздатнішою його частиною. Основними видами зброї вершників були луки зі стрілами, шаблі, сокири. На відміну від представників інших етносів салтово-маяцької культури, алани майже не користувалися списами під час бойових дій» [Криганов 1993, 59]. Іншої думки з цього приводу дотримувалися М. Я. Мерперт та С. О. Плетньова, які вважали, що все салтівське (в тому числі аланське) військо було виключно кінним [Мерперт 1955, 143–151; Плетнева 1967, 168].

На нашу думку, більшою аргументованістю відзначається перше припущення. На користь існування у аланів, крім кавалерії, піхоти свідчить те, що «в ранньосередньовічних кочівників піхота використовувалась перш за все для несення гарнізонної служби в фортецях». «Саме така служба, — зазначає А. В. Криганов, — могла виконуватись аланами Подоння, беручи до уваги значну кількість розташованих на порубіжжі степового й осідло-землеробського (слов'янського) світу аланських городищ-фортець, а також ту роль, яку могли відігравати алани в системі міжплеменних і внутрішньодержавних стосунків Хозарського каганату» [Криганов 1993, 59].

Що стосується соціального складу війська аланів лісостепового Подоння, то на сьогодні це питання залишається найменш розробленим. Причина цього або в обмеженості матеріалу, або в методологічному підході. Ще на початку досліджень Верхньосалтівського комплексу В. А. Бабенко висловився на користь існування в салтівців «особливого військового класу» [Бабенко 1914, 439]. Очевидно, таке припущення базувалося на поширених тоді серед дослідників індоіранського суспільства уявленнях про існування трьох стратів, де найбільш привілейованою була військова аристократія. Проте в радянський період усі питання соціальної історії розглядались з позицій класового підходу. Тому М. Я. Мерперт визначив салтівське військо як привілейовану соціальну групу — дружину, в середині якої існувала

майнова диференціація. Дослідник розглядав суспільство аланів лісостепового Подоння як спільність, де ще панували родові відносини, а це виключало поголовне озброєння населення [Мерперт 1955, 141—142]. Схожих поглядів на це дотримується і А. В. Криганов, який, однак, вважає, що «в середньовіччі піші військові формування складались, як правило, з ополчення, тобто представників переважно рядового населення». «Тому, — відзначає дослідник, — дружинними, мабуть, можна вважати перш за все ті комплекси, в яких представлена не тільки зброя, а й спорядження вершника» [Криганов 1993, 59].

С. О. Плетньова, аналізуючи поховання воїнів на сусідньому з Верхнім Салтовом Дмитрівському могильнику, прийшла до досить цікавих висновків щодо соціального складу салтівського війська: «Найбільш яскравою особливістю цієї структури є значний відсоток воєнізованого населення. Очевидно, хозарське прикордоння дійсно було заселено сім'ями, усе чоловіче населення яких несло військову службу. Розподіл поховань різних категорій на території могильника свідчить про помітне майнове розшарування між окремими сім'ями... Воєнізація населення торкнулась... не тільки чоловіків, але й жінок, багато з яких поховані зі зброєю, військими поясами, зброєю та конями. Останні зустрічаються при жіночих похованнях так же часто, як і при чоловічих. Проте необхідно відзначити, що поховання озброєних жінок, як правило, відносяться до пізнішого періоду існування могильника» [Плетнева 1989, 278]. У зв'язку з цим великий інтерес становить походження шкіряних поясів з металевими бляшками, що їх зустрічають у чоловічих і жіночих похованнях катакомбних могильників лісостепового Подоння. За спостереженнями С. О. Плетньової та Т. І. Макарової, шкіряний пояс з металевими бляшками для аланів був ознакою військової доблесті і з часом замінювався іншим з більшою кількістю бляшок, що могло свідчити про заслуги воїна [Макарова, Плетнева 1983, 62—77]. С. О. Плетньова вважає: «...право на носіння поясів яких завгодно складів визначалось не соціальним та економічним положенням воїнів і не їхнім віком. Тільки військова слава давала воїну найвищий ранг. Саме у зв'язку з цим юнаки зазвичай володіли помітно більш скромними поясами, ніж більшість дорослих воїнів» [Плетнева 1989, 280—281].

Таким чином, є підстави припустити, що алани лісостепового Подоння у VIII—X ст. виконували військову службу по охороні північно-західних рубежів Хозарського каганату. Про це може свідчити достатньо велика кількість фортець у басейні Сіверського Дінця. Відповідно до цього військо аланів мало б складатися не тільки з легкої кавалерії, але й з піхоти. Коли наставали важкі часи, то до війська залучались не тільки чоловіки, а й жінки.

Проте дані письмових джерел, археологічних та антропологічних досліджень свідчать, що певний прошарок іраномовного населення в хозарські часи мусив зберігатися також у степах Дніпровсько-Донського межиріччя. Нами вже було висловлено припущення, що частина племен, носіїв так званого степового (зливкінського) варіанта салтівської культури, могли являти собою не тільки булгар, але й прямих нащадків аборигенів східноєвропейських степів — сармато-аланів. На користь цього можуть свідчити брахікранний антропологічний тип місцевого осілого населення, поховання в ґрунтових ямах з заплічками, скорчені поховання як чоловіків, так і жінок, тощо. Усі ці особливості місцевого салтівського населення сягають своїми коренями в попередню сарматську епоху [Бубенок 1997, 16—44]. Тому для нас великий інтерес також може становити військова справа степового осілого салтівського населення.

На нашу думку, у найбільшому генетичному зв'язку з сармато-аланами догунської епохи і ранньосередньовічними аланами Північного Кавказу знаходилося населення, яке в VIII—X ст. проживало в середній течії Сіверського Дінця. У цьому районі зафіксовано кілька городищ салтівської культури, що може свідчити про наявність сторожової гарнизонної служби, яку несло місцеве населення. На велику увагу з цього приводу заслуговують спостереження дослідника цих пам'яток В. К. Міхеєва: «Своєрідну групу пам'яток становлять поселення середньої течії Сіверського Дінця (Маяки, Сидорово, Теплинське, Святогорське, Тетянівське, Кіровське). Вони відносяться до поселень із земляними валами. Городища цієї групи були захищені дерев'яними стінами, котрі, ймовірно, споруджувалися двома паралельними рядками та закріплювалися за допомогою дерев'яних стовпів. Стіни утворювали зовнішній і внутрішній панцирі, а простір між ними забутовувався на певній висоті. Низ внутрішнього і зовнішнього панцирів посилювався зовні ґрунтом. У наземній частині обидва панцирі перетягувалися поперечними перегородками» [Міхеєв 1985, 23]. Дослідник вважає, що такі стіни покривалися зовні глиною та білились, а це, на його думку, може свідчити «про існування зв'язків в області містобудування між болгаро-аланами Подоння і північнокавказьким та дагестанським населенням» [Міхеєв 1985, 23]. Якщо не торкатись останньої аналогії, то можна помітити, що за своїми конструктивними особливостями салтівські городища середньої течії Сіверського Дінця відрізнялися від відомих кам'яних фортець лісостепового Подоння. Проте, як і городища 4-го типу лісостепового варіанта салтівської культури [Афанасьєв 1987, 137—138], городища в середній течії Сіверського Дінця, розташовані біля сіл Маяки, Сидорово та Богородичне (Теплинське), мали хоча й невелике, але постійне населення. Про це можуть свідчити зольники та культурний шар від 40 до 75 см на території Маяцького городища, налізземлянка та культурний шар від 50 до 80 см на Сидорівському городищі, а також наявність форпосту — «невеликого відокремленого куполоподібного пагорба» на території Теплинського городища [Міхеєв 1985, 12—13, 19—20, 21]. Очевидно, на цих городищах постійно перебували військові гарнізони, в обов'язок яких входило несення прикордонної служби з охорони західних кордонів Хозарського каганату від печенігів та інших кочівників.

Що стосується озброєння місцевого населення, то В. К. Міхеєв не бачить великої різниці між видами озброєння осілого населення степової і лісостепової зон басейну Сіверського Дінця, тобто він усе включає до одного комплексу. Крім цього, дослідником було висловлене припущення, що вироби з металів, у тому числі і зброя, могли виготовлятися і місцевими ремісниками. Про це, на його думку, може свідчити відкрите в Маяках житло № IV [Міхеєв 1985, 89]. За спостереженнями В. К. Міхеєва, салтівські майстри виготовляли шаблі, бойові сокири, наконечники списів та дротиків, бойові ножі та кинджали, кістені. Крім цього, на території салтівських поселень уздовж усієї течії Сіверського Дінця знаходять вудила та стремена [Міхеєв 1985, 90—92]. З огляду на це, можна висловити припущення, що військо осілого населення середньої течії Сіверського Дінця складалось, як і в лісостеповому Подонні, з легкої кавалерії та піхоти, бо місцеві гарнізони мусили займатися прикордонною гарнизонною службою.

У генетичному зв'язку з салтівським населенням басейну Сіверського Дінця мусило б знаходитись і населення Саркела, хозарської фортеці, що знаходилася на лівому березі Нижнього Дону. Дуже поширена думка, згідно з якою візантійці збудували Саркел як фортецю від наскоків сусідів Хозарського каганату, якими

могли бути руси, печеніги, мадьяри [Артамонов 1962, 301—302]. Дані письмових джерел свідчать про те, що в районі Саркела, відомого в давньоруських літописах як Біла Вежа, могли також перебувати алани-яси.

Так, візантійський автор першої половини X ст. Костянтин Багрянородний у своєму трактаті «Про управління імперією» повідомляє: «Ексусіократор Аланії не живе в мирі з хозарами, але віддає перевагу дружбі василевса ромеїв, і коли хозари не бажають зберігати дружбу і мир щодо василевса, він може сильно перешкоджати їм, і очікуючи на шляхах, і нападаючи на ідучих без охорони при переходах до Саркела, до Кліматів та до Херсона» [Константин Багрянородний 1991, 52—53]. Ю. Кулаковський та Т. Левицький, коментуючи це повідомлення, дійшли висновку, що згадані алани мусили б знаходитися поблизу Саркела на Нижньому Дону [Кулаковский 1899, 53—54; Lewicki 1956, 38].

Це припущення підтверджують відомості більшості давньоруських літописів у тих розділах, де йдеться про події 965 р.: «В лето 6473. Иде Святослав на Козары, и изыдоша проитиву с князем своим Коганом, и сосступишося обои; и одоле Святослав Козаром, и град их Белую Вежу взя; и Ясы победы и Касоги» [Воскресенская летопись 1856, 287; Ипатьевская летопись 1843, 246]. Ще М. Грушевський висунув припущення, що Святослав зустрів ясів поблизу Саркела на Нижньому Дону, а касогів — у Прикубанні [Грушевський 1991, 462]. Згодом цю ідею підтримали Т. М. Мінаєва, А. П. Новосельцев та інші дослідники [Минаева 1991, 199; Новосельцев 1990, 220]. Запропонована гіпотеза може мати певні підтвердження в археологічному та антропологічному матеріалах, виявлених на території Саркела.

Як свідчать археологічні дослідження, в Саркелі від самого початку існування фортеці перебував значний прошарок носіїв салтівської культури [Артамонов 1962, 307]. Краніологічні дослідження, проведені серед салтівського населення Саркела, свідчать, що одна його частина належала до зливкінського антропологічного типу, а друга, як і населення Верхнього Салтова, — до так званого середземноморського [Гинзбург 1963, 263—264; Вуич 1963, 282—294]. Археологічні дослідження, проведені в Саркелі, також свідчать про генетичний зв'язок місцевого населення з аланами Верхнього Салтова і Північного Кавказу.

Насамперед це стосується кількох ґрунтових поховань хозарського періоду, здійснених у круглих у плані ямах. Умовно ці поховання віднесли до зливкінських, тобто болгарських [Плетнева 1984, 11—12]. Проте поховальний обряд у цих похованнях дуже нагадує той, що був поширений у катакомбах лісостепового Подоння та Північного Кавказу. Чоловіків тут ховали виключно у витягнутому положенні на спині; жінок — у скорченому положенні на боці; іноді зустрічалися колективні поховання дорослих і дітей. На території Саркельського могильника, як і на катакомбних могильниках, також зустрічаються поховання в підбоях і на місці залишених землянок [Артамонова 1963, 11—48]. Це знаходить відповідності в катакомбних похованнях лісостепового Подоння і Північного Кавказу [Плетнева 1989, 32, 187, 183—248, 259; Флеров 1993, 25, 34; Рунич 1968, 237]. Необхідно додати, що на території Саркельської фортеці було знайдено катакомбне поховання (№ 3) [Артамонова 1963, 20], що зайвий раз може свідчити про перебування в Саркелі в IX—X ст. аланських переселенців з Північного Кавказу.

Проте аланам у фортеці Саркел уже не належала та провідна роль, яку їм відводили в лісостеповому Подонні хозари. За результатами дослідження Лівобережного Цимлянського городища, тобто Саркела, М. І. Артамонов дійшов висновку, що «безпосередніми виконавцями будівельних робіт у Саркелі, безумовно,

були представники місцевого населення». На думку дослідника, «присланий візантійським імператором на прохання хозар Петрона та прибулі з ним візантійські спеціалісти, найімовірніше, були радниками хозар». На користь цього припущення можуть свідчити місцеві традиції будівництва за наявності візантійських канонів забудови міст і фортець [Артамонов 1962, 301—302]. Цілком вірогідно, що до будівництва Саркельської фортеці могли бути залучені місцеві алани.

За спостереженнями М. І. Артамонова, від самого початку існування фортеці населення Саркела складалось із двох етнографічних груп. Перша була залишена осілим населенням, носіями салтівської культури, котрі проживали в західній, найбільш доступній частині фортеці. Що стосується другої групи населення Саркела, то вони досить тривалий час зберігали пережитки кочового побуту. Кочівники були розташовані в східній, найменш доступній частині фортеці. На думку М. І. Артамонова, ці кочівники являли собою військовий гарнізон фортеці і залишили після себе, на відміну від салтівців, не ґрунтовий, а курганний могильник [Артамонов 1962, 308]. С. О. Плетньова вважає, що в Саркелі ця частина населення складалась із прийнятих на службу до хозар узів та печенігів [Плетнева 1990].

Виникає природне запитання: чому в хозарську епоху алано-болгарське населення Саркела, на відміну від аланів басейну Дону та Сіверського Дінця, не посідало вагомих позицій у війську хозар на західних кордонах їхньої держави? У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на той можливий рівень озброєння, який доцільно було б використовувати в степу. Цілком вірогідно, що це салтівське населення могло бути представлене піхотою, а не легкою кавалерією. Про їхню бідність та підневільне становище може свідчити те, що житла салтівців були розташовані в західній, найбільш доступній частині фортеці. Провідна роль у степах навколо Саркела мусила б належати переважно легкій кавалерії, і тому військовий гарнізон із кочівників знаходився в східній, найбільш захищеній частині саркельської фортеці, а поза її межами цими кочівниками був залишений курганний могильник.

Інша ситуація зберігалась у басейні Сіверського Дінця та Середнього Дону. Військо місцевих аланів та болгар являло собою легку кавалерію та піхоту, що доцільно було використовувати не тільки для захисту фортець, але й у відкритому бою в зоні лісостепу, де місцевість відзначається різноманітністю ландшафту. Що ж стосується війська ал-арсіїв, то перед нами важка кавалерія, озброєна списами та луками і захищена шоломами, панцирями та кольчугами, витоки якої сягають догунських часів. Саме так були озброєні сармати та алани часів пізньої античності. З огляду на те, що основу війська середньовічних кочівників становила легка кавалерія, озброєна луками, шаблями та іншою зброєю, зрозуміло, чому хозари використовували ал-арсіїв як свою ударну силу.

Підсумовуючи, слід зазначити, приклад причорноморських аланів-асів дозволяє припускати, що за часів раннього середньовіччя війська Хозарського каганату формувалися за етнічною ознакою. Причому ополчення набиралося з підкореного населення примусово. Проте в Хозарському каганаті існували і загони військових найманців — ал-арсіїв, хорезмійців сармато-аланського походження.

У зв'язку з цим постає запитання: чому хозари активно намагалися використовувати військовий потенціал саме аланів і залучали їх до складу своїх військ? Необхідно виходити з того, що сармато-аланські племена були попередниками тюрк в євразійських степах. Вони створили і розвинули кавалерію. «Іранці, — за словами Г. В. Вернадського, — протиставили важку кавалерію, озброєну мечем та

списом як основною зброєю, і легку кавалерію, озброєну луком та стрілами» [Вернадский 1997, 116]. Ці традиції були запозичені і розвинуті за часів середньовіччя кочівниками алтайського походження. Проте після навали гунів нащадки сармато-аланів збереглися переважно не в степовій зоні, а в горах Криму, Кавказу, на землях Донському лісостепу. Наявність нових умов сприяла розвитку серед аланів також пішого війська. Таким чином, військові об'єднання аланів можна було використовувати в різноманітних військових операціях. Цим і скористались у першу чергу хозари.

Література

- Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962.
- Артамонова О. П. Могильник Саркела—Белой Вежи // Материалы и исследования по археологии СССР. 1963. № 109.
- Афанасьев Г. Е. Этническая территория буртасов во второй половине VIII — начале X вв. // Сов. этнография. 1984. № 4.
- Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII—X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках. Вып. 2. М., 1987.
- Афанасьев Г. Е. Донские аланы. М., 1993.
- Бабенко В. А. Новые систематические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года. М., 1910.
- Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры на юге России // Тр. XV Археологического съезда. Т. I. М., 1914.
- Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.). К., 1997.
- Вернадский Г. В. Монголы и Русь. Тверь; Москва, 1997.
- Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934.
- Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. VII. СПб., 1856.
- Вуич Л. Г. Антропологические характеристики черепов из ранних погребений Саркела // Материалы и исследования по археологии СССР. 1963. № 109.
- Гадло А. В. Северный Кавказ в IV—X вв. (проблемы этнической истории): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. М., 1984.
- Гинзбург В. В. Антропологический состав населения Саркела—Белой Вежи // Материалы и исследования по археологии СССР. 1963. № 109.
- Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. М.; Иерусалим, 1997.
- Грушевський М. Історія України-Руси. Т. I. Київ, 1991.
- Добродомов И. Г. Из аланских следов в топонимии европейской части СССР // Имя—этнос—история. М., 1989.
- Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX—X вв. Т. I. М., 1962.
- Іванов В. Етнокультурна карта Євразійського степу за часів Ахмеда Ібн Фадлана // Східний світ. 1995–1996. Т. 6–7.
- Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. II. СПб., 1843.
- Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Л., 1932.
- Багрянородный Константин. Об управлении империей. М., 1991.
- Криганов А. В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. 2003. № 2.

Кримський А. Ю. Хазари. Т. II // Інститут рукопису НБ України ім. В. Вернадського НАН України. Ф. ХХХVI. № 65.

Кулаковський Ю. А. Аланы по сведениям классических и византийских писателей. К., 1899.

Макарова Т. И., Плетнева С. А. Пояс знатного воина из Саркела // СА. 1983. № 2.

Мерперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. М., 1955. Т. ХХIII.

Минаева Т. М. К истории алан Верхнего Прикубанья по археологическим данным. Ставрополь, 1971.

Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербенда X—XI вв. М., 1963.

Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков, 1985.

Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990.

Плетнева С. А. Средневековые «амазонки» в европейских степях // Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н. э. Воронеж, 1963.

Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1967. № 142.

Плетнева С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья // Плиска—Преслав. Праболгарската култура (Материалы от болгаро-съветската среща, Шумен, 1976). Т. II. София, 1984.

Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М., 1989.

Плетнева С. А. Печенеги и гузы на Нижнем Дону. М., 1990.

Рунч А. П. Катакомбный могильник VII—VIII вв. около г. Кисловодска // СА. 1968. № 3.

Сборник сведений о кавказских горцах. Вып. V. Тифлис, 1871.

Толочко П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. К., 1999.

Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973.

Флеров В. С. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата. Волгоград, 1993.

Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Дада. СПб., 1869.

Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962.

Arendt W. W. Turkische Sabel aus VIII—IX Jahrhunderten // *Arhaeologia hungarica*. 1934. Т. XVI.

Lewicki T. Zrodla arabskie do dziejow slowiansze zyzhy. Т. I. Wroclaw—Krakow, 1956.

Zakharow A. A. Betrage zur Frage der turkische Kultur der Volkerwanderungszeit // *Arhaeologia hungarica*. 1934. Т. XVI.